

METİN TENKİDİ HAKKINDA

(Dasitân-ı tevârîh-i mülûk-i âl-i Osman münasebeti ile)

Ahmed Ates

Nihad Sami Banarlı, *Dasitân-ı Mülûk-i Al-i Osman Cemşîd ve Hurşîd mesnevisi*, (Türkiyat mecmuası, ayrı basım, İstanbul, 1939.)

N. S. Banarlı nm bu eseri şu fasılları ihtiva etmektedir: I. Ahmedî (hayatı, şahsiyeti v.s.), II. eserin tarihî değeri (hülâsası), III. eserin ortaya koyduğu meseleler, IV. tesirleri, V. nushaları, VI. metni, VII. Cemşîd ve Hurşîd, VIII. Ahmedî'nin şahsiyeti hakkında küçük notlar; IX metindeki türkçe sözler, X. index ve XI. bibliyografya.

Bu hususta şimdiye kadar yazılmış olan tenkitler (msl. Fevziye Abdullâh, *Ülkü*, sayı 76, s. 374—377 ve H. Adnan Erzi, *Bellekten*, nr. 14/15, s. 267-280) eserin muhtelif bakımdan kıymetini tebarüz ettirmiştir. Burada ise, yalnız nâşirin tâbiri ile, metnin *édition critique*'i ile meşgûl olunacaktır. Bizi buna sevkeden âmil ikidir: 1. on üç nushanın mukabelesi ile meydana gelmiş olan böyle bir neşirde anlaşılmaz ve çok şüpheli yerlerin bulunması (misâlleri aşağıda gösterilecektir), 2. mezkûr tenkitlerde bu neşrin teferruatı ile tetkikine girilmemiş olması.

Hâlbuki, gerek Tarih kurumu, gerekse İstanbul Edebiyat fakültesi ile Ankara Dil fakültesi neşriyatında, bundan böyle mühim bir mevki tutacak olan ve öyle olması icap eden tenkidli neşirler hakkında, önümüzde ilk meyveler de olsa, münakaşalar yapmak ve yollar tayin etmek zarureti gelmiş, hattâ tek tük olmakla beraber, yanlış olan adımlara bakılacak olursa, geçmiş bile sayılabilir. Çünkü memleketimizde her ilim Avrupa usûlleri ile çalıştığı hâlde, dar mânası ile vazifesi her nevi eski metinleri doğru olarak tesbit etmek olan filoloji ve onun usûlleri hakkında, bildiğime göre henüz, hemen hiç bir şey yazılmamış ve bu hususta hiç bir münakaşaya girilmemiştir. Bunun sebebini anlamak çok kolaydır: garpta filoloji usûlleri, bilhassa Vulgate denilen lâtince Kitab-ı Mukaddes tercümesinin asıl şeklini tesbit, yunan-lâtin klâsiklerini tetkik ve

onların eserlerini doğru olarak neşretmek ihtiyacından meydana çıkmıştır.¹

Türk tarihi ve edebiyat tarihi ile uğraşanlar, klâsik filoloji usûlleri ile meşgûl olmadıklarından, müsteşriklerin bir kaçı müstesna, diğerleri çok iptidai olan tenkitli neşirlerine bakıp, bu işin yalnız şöyle böyle nusha mukabelesi ile mühim farkları notta kaydederek, neşirden ibaret zannetmişlerdir. Bu mesele, bu eser dolayısı ile bir az daha münakaşa edilecektir.

Avrupa'da garp edebiyatları tahsil etmiş olanlar, ekseriya hazır fikirleri buraya getirmişler, onların imâl edilmekte oldukları atölyelere girip, işleme tarzına dikkat etmemişlerdir veyahut eserlerinde öyle görünmektedirler.

Bu şerait dahilinde yapılan tetkikler, nihayet bir gün usûller bulacak, kaideler tesbit edecektir. Fakat bunun için filolojinin Avrupa'da uzun asırlarda geçirdiği tekâmülün bizde de geçirilmesi zarurî olacak ve bu bize çok zaman kaybettirecektir. Binaenaleyh bu şerait dahilinde gerek tarihimize, gerekse edebiyat tarihimizeait metinleri tesbit ederken, nasıl bir yol tâkip etmek lâzımdır? Bizce bu sorunun cevabı basittir: Avrupa'da metin tenkidi usûlü epeyce tetkik edilmiş, muhtelif eserlere tatbiki az çok değişmekle beraber, bâzı umumî neticelere varılmıştır. Biz şimdilik onların vardığı neticeleri bir az basitleştirmek ve kendi yazmalarımızın vaziyetini nazarı itibara alarak, tâdil etmek suretiyle, o usûlleri tatbik edebiliriz. Bu usûlleri evvelâ basitleştirmek lâzımdır; çünkü klâsik filolojide her eserin birçok tabıları olduğundan ve her âlim nâşir kendinden evvel yapılmış neşirlere istinad ettiğinden, iş bir az daha teferruatlı olmaktadır. Hâlbuki bizde, hattâ bir çok mühim eserlerin alelâde kitapçılar tarafından yapılmış neşri bile olmadığından, bu usûlleri tatbik edecek kimse teferruat içinde boğulacaktır.

Bu usûlleri bir az da tâdil etmek şundan dolayı lâzımdır: Yunan ve Latın eserlerinde müellifin zamanına yakın bir tarihte istinsah edilmiş kitaplar, hemen yok gibidir. Meselâ: Virgile, I. (m. ö.) asırda yaşadığı halde, eserlerinin en eski yazması IV. (m. s.) asırdan kalma bir kaç parçadan ibarettir. Böyle vaziyetlerde tatbik edilecek usûller fevkalâde ince olmak lâzımdır. Fakat bizim eserlerde böyle bir hâl yoktur. Çünkü msl. Ahmedî *İskendernâme*'simi hicrî 792 senesinde yazmıştır; en eski yazması da 819 hicrî tarihlidir (Bibliothèque Nationale, Ancien fonds,

¹ Şarkta bu ihtiyac, yalnız hadis rivayetlerini doğru olarak tesbit etmekte duyulmuş ve garptaki usûle benzer, ondan basit olmakla beraber, bâzan daha ince usûller meydana gelmiştir ki, bunun en mükemmel nümûnesini Abdulhamit tarafından bastırılmış olan *Şahîh al-Buhârî* (Mısır, 1310) 'de görmekteyiz.

309; bk. Adnan Erzi, *ayn. esr.*, s. 277). Binaenaleyh bu kadar yakın nushalarla müellifin eserini tekrar tesbit etmek çok kolaydır. Fakat, hemen tatbik etmemekle beraber, klâsik filolojideki metin tenkidi usûllerinin bütün teferruatını bilmek, mâruz kalacağımız hususî şartlarını halletmek için, faydalı da olabilir.

İşte bu sebepten dolayı, klâsik filolojide metin tenkidi ve tenkitli neşrin esaslarını, bizim de kabul etmemiz zarurî olan en umumî hatları ile, hulâsa ettikten sonra, bu nokta-i nazarla N.S. Banarlı'nın neşrini tetkik edeceğiz. Bu hususta garpteki fikirleri anlatmak için, yeni bir eserin, Strâsburg üniversitesi edebiyat fakültesi profesörlerinden P. Collopp'un 1931'de neşrettiği *La critique des textes (Publication de la Faculté des Lettres, Initiation-Méthode, Fasc. 6)* adlı eserinin bizi alâkadâr edebilecek bahislerini, kısmen kendi şeraitimize uydurarak, hulâsa edeceğiz.¹

1. Filoloji tâbiri garpta, evvelâ lisaniyat, sonra umumî olarak, *antiquité* bilgisi mânasında kullanılmıştır. Burada bir iş bölümü yapılmış, *antiquité*'nin eşyalara göre tetkiki arkeoloji, metinlere göre tetkiki filoloji addedilmiştir. Fakat umumî mânada, bir tarih kurmanın (*reconstruction historique*) mâlzemesi olarak, kullanılacak olan metinler hakkında bâzı mâlûmatımız olmalıdır ki, onlar da metinlerin mevsuk olup olmadığı, menbâların aranması ve metinlerin doğru olarak tesbit edilip neşredilmesi için. İşte bugün filolojinin mevzuu budur. Bu mânada bir türk, arap, fars filolojisi tasavvur etmek çok kolaydır ve onların da mevzuu aynı olacaktır.

2. Metnin doğru olarak tesbit (*constitution*) ve neşrinin gâyesi, okuyucuya, mümkün olduğu kadar, müellifin kaleminden çıkmış (*original*) metnin aynı olan bir metin vermektir. Metin tenkidi de, originalı aramak ve ona vasıl olmak için kullanılan vasıtaların ve tâkip edilen yolun heyeti umumiyesidir.

Metin tenkidinin bu aslî gâyesi, maalesef, memleketimizde hiç anlaşılmamış gibidir. Meselâ N. S. Banarlı mukaddimesinde şöyle demektedir (s. 3): — „Ancak bu araştırmalar, *İskendernâme*'deki Osmanlı tarihine ait kısmın, muhtelif yazmaları karşılaştırmak yolu ile, mümkün olduğu kadar, kusursuz bir nushasını elde etmek gâyesini gütmedikleri...“—

¹ Kısmen hulâsa edilen bu eserden başka, bk. bilhassa L. Havet, *Manuel de Critique verbale appliquée aux textes latins, 1911*. Almanca ve ingilizce eserlerden, okuduğum kitaplarda dâima müteber olarak zikredilenleri şunlardır: Lindsay, *An introduction to latin textual emendation, 1896*; Clark, *The Descent of manuscripts, 1912*; O. Stählink, *Editionstechnik, 1909*, (ikinci tabı 1914); H. Kantorowicz, *Einführung in die Textkritik, 1921*; P. Maass, *Textkritik* (Gerke ve Norden, *Einleitung in die Altertumswissenschaft*), 1927.

ve bir az aşağıda — „bugün için en mükemmel nusha olduğunu tereddütsüz iddia edebileceğim bir *édition critique* meydana getirdim“ .— Memleketimizdeki umumî fikre tercüman olan bu sözlere göre, tenkitli neşirden gâye, mümkün olduğu kadar, kusursuz ve mükemmel bir nusha elde etmektir. Hâlbuki eğer müellif bir kusur işlemiş ise, bu kusur sonradan her hangi bir bilgili müstensih tarafından tashih edilmiş bulunursa, tabiidir ki, neşredilen metinde müellifin sözü yerine başka bir şey bulunacaktır. Hâlbuki metin tenkidinin asıl gâyesi, müellifin originalım bulmaktır.

3. Müellifin kaleminden çıkmış metin (*original*), burada, gâyemize göre, şöyle târif olunabilir: istinşah hatası sebepleri mâlûm olduğuna göre, bugün bütün yazmalarda görülen şekilleri izah eden metindir. Meselâ Ahmedî (beyt 41)'de *sulhidî* kelimesi, benim gördüğüm B ve F nushalarında ملحد (mülhid) şeklindedir. (Bu şekil notta gösterilmemiştir; ملحد şekli F nushasını neşretmiş olan Necib Asım tab'mda da görülmektedir, bk. *TOEM*, I, sayı 1, s. 47). Eski harfler düşünülürse, bir nushada ~ harfinin küçük yazılmış şeklinin dikkatsiz bir müstensih tarafından ~ zannedildiğini tasavvur etmek çok kolaydır.

Müstensih yanlışının belli başlı sebepleri şunlardır: a. dalgınlık; müstensihin dalgınlıkla değiştirdiği bir kelime bâzan mânalı da olabilir; b. müstensihin yanlış okuması ve yazı sistemlerinin değişmesi. Bu ikinci âmilin şarkta en büyük tesiri Kur'an'da kıraat ihtilâflarının çıkmasıdır; c. bâzan bir okuyucu anlamadığı bir kelimenin mânasını satırın üzerine veya işaret koyarak, sahife kenarına yazar. İkinci bir müstensih bunları, metinden zannederek, metne sokar. Bunun başka bir şekli de, farsça metinlerde, bilhassa Nizâmî'de, görülmektedir. Muahhar tarihli nushalara bakılırsa, bazı beyitlerin altında, aynı mânâda bir başka beyit görülür. Nizâmî gibi bir şairin aynı yerde aynı mânâyı tekrar etmesi ve hikâyenin cereyanını durdurması, her zaman için, kabil-i tasavvur olmadığından, her hangi bir okuyucunun kenara nazireler ilâve ettiği, sonradan da metne sokulduğu farzolunabilir. Bunun misâllerini H. Ritter ile J. Rypka'nın neşrettikleri *Heft Peyker* (İstanbul, Devlet matbaası, 1934)'de hemen görmek kabildir. Nâşirler bu beyitlerden şüphelenmişler ve birden bire çıkarmak da istemediklerinden, tırnak içine almışlardır (bk. msl. s. 78, beyit 7—8; s. 79, beyit 18; s. 80, beyit 7 v. s.).

4. Müellifin kaleminden çıkmış metinde neler olabileceğini ve neler olamayacağını da bilmek lâzımdır. Bu, ilk nazarda, her hangi bir doğru mâna veren rivayetlerin (*leçon*) hemen kabul edilmemesi için,

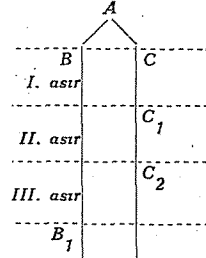
zarurîdir. Bunları tefrik etmek için, metin münekkidiinin mâlik olması lâzım gelen şartlar şunlardır: *a.* müellif mânasız bir şey yazmak istemez; bundan başka kendi fikirleri içinde tezada düşmez. Onun için ilk miyar, basit bir mantıktır; *b.* müellif sarf ve nahve uymayan bir cümle de yazmaz. Onun için neşredilen eserin devrinin tarihî gramerini esaslı surette bilmek lâzımdır; *c.* müellifin düşebileceği bâzı hatalar bir tarafa bırakılırsa, onun bildiği, inandığı veya düşünebileceği şeylere tamamiyle zıd bir fikir ileri süremeyeceği bedihidir. Metin münekkidi bu hususta hüküm verebilmek için, müellif ve zamanı hakkında, kâfi derecede, bilgiye sahip olmalıdır.

5. Üçüncü maddedeki târif nazar-ı itibara alınrsa, metin tenkidinde yapılacak iki iş olduğu hemen görülür: *a. recensio*; eserin bilâvasıta ve bilvasita rivayetlerini toplayıp, tasnif ve tenkit ederek, asıl metne varmak; *b. emendatio*; yazmalar asıl metni bulmağa kâfi gelmediği yerde, faraziye ile asıl metni bulmak. Eser bilâvasıta, bize yazmaları ile, bilvasita ise, ondan alınmış parçalar, şerhler ve tercümelemler şeklinde gelir. Şerhlerde, umumiyetle, dikkatli bir metin bulmak mümkündür. Fakat şarkta tercümelemlerden dâima şüphe etmek lâzımdır. Çünkü mütercim ekseriya aslına kâfi derecede sadık kalmamaktadır. Eserden alınmış parçalara gelince, bunlar şiir ise, ekseriya hafızadan yapılmaktadır ve bunda aldanmanın her zaman mümkün olabileceğini nazar-ı itibara almak lâzımdır. Şarkta, ekser eserlerin kâfi miktarda yazmasını bulmak kabil olduğundan, yalnız bilâvasıta rivayetler işe kâfi gelebilir.

6. Eserlerin yazmaları taplandıktan sonra yapılacak iş, evvelâ yazmalara, geldikleri yerlere göre ve mahiyetlerini anlatacak şekilde birer işaret vermektir. Meselâ H. Ritter yukarıda zikredilmiş olan *Heft Peyker* yazmalarına şu işaretleri vermiştir: *Pa* = Paris, Bib. Nationale, 1817; *O* = Oxford, Bodleiana, Ouseley, 275; *B* = Berlin, Preussische Staatsbibliothek, 35; *Pe* = Paris, Bib. Nationale, Suppl. Persan 580; *F* = Fatih. 3748 v.s. Bunlar bir defa kabul edildikten sonra, bir daha değiştirilmemelidir. Nushalara, N.S. Banarlı'nın yaptığı gibi, sırası ile *A, B, C...* işaretlerini vermek kabilsede, şimdi daha mantıkî olan birinci şekil tercih edilmektedir.

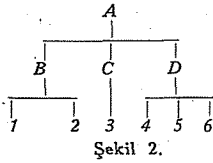
7. Bundan sonra, muayyen yanılma sebeplerini nazar-ı itibara alarak, müellifin sözlerini bulmak işi gelir. Bu gayeye erişmek için, iki yol tasavvur olunabilir: *a.* evvelâ şöyle düşünmek mümkündür: her müsten-sih, örneğini doğru istinsah etmek ister. Eğer bir yanlış varsa, bu arızıdır. O hâlde, meselâ beş yazmadan üçü bir rivayette ittifak ederse,

mâna vermek şartı ile, müellifin kullandığı kelime bu olduğu düşünülebilir. Bu ilk nazarda doğru gibi görünür. Fakat çok zaman yazmaların yanlışlarda ittifak ettiği vâkidir. Meselâ bu beş yazmadan dördü şimdi kaybolmuş bir başka yazmadan istinsah olunmuş ise, örneğini aynen meydana çıkarmak isteyen müstensihler, tabiidir ki, onun yanlışlarını devam ettireceklerdir. Bu hâlde bu yazmalar, bir e karşı dört gibi, mühim bir ekseriyete mâlik oldukları hâlde müellifin sözünü göstermeyeceklerdir. Binaenaleyh, bu ekseriyet fikri müellifin kaleminden çıkmış nüshanın tesbiti için kâfi değildir; *b.* tarihen en eski olan yazmalardan biri, başka hususiyetlerine de bakılarak, esas alınır; çok zarurî yerlerde, diğer yazmalara göre, tashih olunur ve nüsha farkları (*variante*) kaydedilir. Şüphesizdir ki, bir yazma asıl metne nekadar yakın ise, onda hata nisbeti o kadar az olabilir. Fakat şu hâl (bk. şekil 1) de tasavvur olunabilir: *A* metninin elimizde yalnız *B₁* ve *C₂* yazmaları bulunsa, tabiidir ki, ikinci asrın sonunda istinsah edilmiş *C₂* metni tercih edilecektir. Hâlbuki *B₁* yazması asıl esere yalnız bir vasıta ile birleşmiş olduğu hâlde, *C₂*'de iki vasıta vardır. Her vasıtada yanlışlar gittikçe çoğalacağından, *C₂* yazması her hâlde daha fena olacaktır. Fakat aradaki vasıtalar kaybolmuşsa ve *C₂*'nin müstensihi göze çaracak yanlışları tashih etmiş ise, asıl eseri bulmak hemen imkânsız gibi bir hâl arzeder.

Şekil 1.

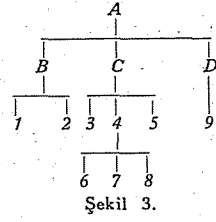
8. Bu iki tarzın mahzurlarını bertaraf edecek başka bir sistem vardır ki, o da şema sistemidir. Bu sistem, yazmaları, tarih ve akrabalıklarına göre, bir şecere hâlinde ifade etmekten ibarettir. Burada evvelki iki tarzın mahzurları yoktur: *a.* evvelâ şemada en iyi yazmayı anlamak kolaydır. Meselâ şekil 1'de *B₁* yazmasının *C₂*'den daha iyi ve *B₁*'in verdiği rivayetlerin daha sağlam olacağı hemen görülür; *b.* şemada ekseriyet

Şekil 2.

prensibinin esassızlığını (7a) gösteren müşterek hataları hemen anlamak mümkündür. Meselâ altı yazması olan bir eserin şeması şöyle (bk. şekil 2) ise: 1, 2 ve 4, 5, 6'nın aynı yerlerde aynı yanlışları tekrar etmeleri tabiidir; çünkü 1 ve 2 yazmaları *B*'nin 4, 5 ve 6 yazmaları *D*'nin yanlışlarını devam ettirirler; *c.* ekseriyet prensibinin tesirsizliği de şemada hemen görülür. Meselâ dokuz yazması bize kadar gelmiş olan bir eser farzedelim. Bunların şeması şekil 3'teki gibi ise, altı yazmanın iki yazmaya karşı

ittifakı bir şey ifade etmez. Zira 3, 4, 5, 6, 7 ve 8 yazmaları hakikatta bir tek yazmadır; *d.* şemadan şunlar da anlaşılır: 1. yazmalardan 6, 7 ve 8 'de bulunacak hatalar, ya müstensihlerinin hatalarıdır (bu hâlde 4. nusha elimizde olduğuna göre, onların hiç bir kıymeti yoktur) veyahut 4. yazmayı aynen tekrar ederler (bu hâlde de 4. nusha elimizde olduğuna göre, yine *A* metninin tekrar teşkili için, bunların hiç bir faydası olamaz). 3, 4, 5 ve 1, 2 ile 9 yazmaları için de, aynı muhakeme doğru olacağından, *A* originalini elde etmek için işimize yarayacak yazmalar ancak *B, C, D*, nushalarıdır; 2. şema yapıldıktan sonra, asıl metni bulmak için, ekseriyet prensibinin bir başka şekli olan, fakat ondan daha sağlam bir esasa istinad eden ihtimâliyet prensibi tatbik edilebilir (çünkü bu hâlde, meselâ *B, C, D* nushalarının tamamıyla müstakil olduğunu biliyoruz). Bu prensip şudur: üç müstakil yazmada, yanlış yapmak ihtimâli çok kuvvetli olan yerler müstesna, müstensihlerin aynı yerde aynı hatayı yapmaları o kadar muhtemel değildir. O hâlde bu üç nushadan ikisinin ittifakı, asıl metni verir. Müstakil yalnız iki nusha varsa, ihtilâf ettikleri yerde, asıl eserde ne olabileceğini bulmak, hemen hemen mümkün değildir.

Şekil 3.

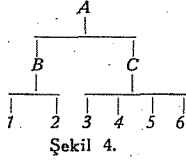
9. Şema yapmak için tâkip edilecek yol, hâdiselerin aksi istikamedindedir. Evvelâ yeni nushaların münasebetleri tayin edilir, oradan nushaların teşkil edeceği gruplar (meselâ şekil 3'teki 3—8 yazmaları gibi ki, bunlara yazma aileleri denilir), sonra bu grupların müşterek esasları (yine şekil 3'teki 3—8 yazmaları için *C* nushası) tesbit edilir. Bu ameliye bizi, bâzan asıl eser kaybolmuş bulunabileceği için, müstakil nushaların birleştiği en eski şekle (*archétype*) götürür. Filolog, asıl eseri bulamazsa, hiç olmazsa, bu en eski şekli bulmalıdır. Fakat şunu da ilâve etmelidir ki, bu hâl asıl eserle en eski yazması arasında çok zaman fasılası bulunan yunan ve lâtin muharrirleri için mümkündür. Hâlbuki şarkta ekseriya eserin kâfi derecede eski yazmalarını bulmak kabil olduğundan, bu hulâsaya şimdilik *archétype* fikri sokulmamıştır.

10. Şema yaparken, tâkip edilecek yol (krş. 9) da söylenmişti. Bu ameliye yapılırken, akrabalığı tayin etmek için, üç çare vardır:

a. Nushaların sırf maddî vaziyetine istinat eder. Sıra ile aynı minyatürleri ihtiva eden iki yazmanın metinleri de birbirinden veya müşterek bir nushadan istinsah edilmiş olabilir. Bundan başka yazmaları, muvakkâten, istinsah edildikleri şehirlere göre de, taksim etmek kabildir.

b. Hem metne hem de nushanın maddî vaziyetine istinad eder. Bu daha kat'î neticeler vermektedir. Bir eserin bir kaç nushasında aynı yerde aynı boşluk (*lacuna*) bulunsa, bu nushalar birbirinden istinsah edilmiştir veyahut tarihi daha eski olan bir nushada aynı yerde bir leke varsa, bu yazmaların o nushadan geldiği kat'î olarak anlaşılır. Muayyen fasıllarla boşluklar ihtiva eden bir nusha, her hâlde cetveli asıl metni bozmuş olan bir nushadan istinsah olunmuştur. Buna istinad ederek, garpta bâzı yazma aileleri reislerinin (yani şekil 3'teki 3—8 nushaları için C nushası gibi) her satırında kaç harf olduğu bile tesbit edilmiştir (misâller için bk. P. Collomp, *agn. esr.*, s. 50—53).

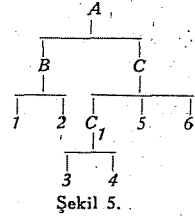
c. Yalnız metne istinad eder. Bu hâlde şema müşterek hatalara göre yapılır. Bunu yaparken, tatbik edilecek prensip, ihtimâliyet prensibidir (bk. 8 d 2). Meselâ bir eserin altı nushası olsa, onlardan da 1, 2 bâzı hatalarda, 3—6 da ayrı bâzı hatalarda iştirâk etseler, vaziyet şöyle olacaktır (bk. şekil 4). 3—6 nushaları içinde 3 ve 4 daha hususî hatalarda birleşse, o zaman şema, şekil 5'teki gibi olacaktır. Bu müşterek hataların umumî veya hususî olmalarına göre, daha başka hâller tasavvur ve daha başka şemalar elde etmek mümkündür.

göre, daha başka hâller tasavvur ve daha başka şemalar elde etmek mümkündür.

11. Bu sistem garpta bâzı tenkitlere uğramış ise de, nushalardan asıl esere varmak için kullanılan en faydeli vasıta hâlâ bu müşterek hata sistemidir. Bu sistem, diğer tarzların (bk. 10, a ve b) yardımı ile, daha kat'î neticeler verebilir.

Bu usûllerle şema yapılp, müstensih hataları bertaraf edildikten sonra, 7 d 2'deki usûl ile, eser yeniden tesis olur. Fakat bu müstakil yazmalar da hata yapmış olabileceğinden ve bu takdirde asıl metin yeniden tesis olunamayacağından, faraziye (*emendatio*) baş vurulur. O zaman bozuk yer için öyle bir kelime bulmak lâzımdır ki, onunla yazmalardaki bütün rivayetler izah edilebilsin.

12. Bu kaidelerle tesis edilmiş eser neşrolunurken, bâzı teknik şartlara riayet etmek lâzımdır. Her neşirde bulunması lâzım gelen en umumî şartlar şunlardır (bk. L. Ha ve t, *Règles pour éditions critiques*; aşağıdaki kısımlar, bizim için lüzumsuz teferruat atılarak, bu eserden alınmıştır ve bugün hemen hemen umumiyetle kabul edilmiş bulunmaktadır):

a. Aparatta, yâni nusha farklarının gösterildiği hâşiyede, istinsah hatası ve müellifin ihmâl veya yanlışından şüphe edilecek

bütün yerler gösterilecektir. Bundan başka teadlar, gayr-i muhtemel olan şekiller, tarih yanlışları, müphem yerler ve vezin hataları kaydedilecektir.

b. Neşre esas olarak bir nusha alınmış ise, o nushanın kabul edilmiş bütün rivayetleri (*leçon*) gösterilecektir. Esas bir nusha grubu ise, *archétype*'ten ileri gelmiş ve kabul edilmemiş olan bütün rivayetler kaydedilir.

c. Eğer rivayetler çok farklı ve pek fazla ise, en mühimleri aparata alınır, diğerleri metnin sonuna ilâve edilir.

d. Numara ile kaydedilmiş iki rivayet arasında || işareti bulunur. Hiç olmazsa, daha yayılmış bir usûle göre, bu numaralar kere içine alınır. Numarasız farklar | işareti ile ayrılır.

e. Kabul edilmiş rivayet başa alınır ve diğerlerinden iki nokta ile ayrılır. Rivayet grubunun sonuna hiç bir tenkit işareti konulmaz. Bir nushada bulunmayan kelime ve cümleler — işareti ile, fazla olanlar ise, + işareti ile gösterilir (tatbikatı aşağıda görülecektir).

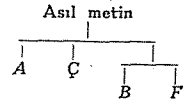
13. Şark eserlerinde bu kaidelere riayet olunarak neşredilmiş olanları çok azdır. Nümune olarak şu üç esere bakılabilir: H. Ritter ve J. Rypka: *Heft Peiker, ein romantisches Epos des Nizâmî Genğ'e'i* (İstanbul, 1934); L. Massignon et P. Kraus: *Akhbâr al-Hallâj* (Paris, 1936); H. Ritter: *Ilâhî-nâme, ein mystische Dichtung von Farîdaddîn 'Aṭṭâr* (İstanbul, 1940).

Garpta metin tenkidi ve onun usûlleri, en umumî hatları ile, bundan ibarettir. N. S. Banarlı'nın neşrine bu nokta-i nazarla bakılacak olursa, nâşirin, müellifin kaleminden çıkmış metni bulmaktan ibaret olan asıl gâyeyi, yukarıda işaret edildiği gibi, anlamış görünmediği farkedilir. Bundan başka s. 53'te şöyle bir başlık vardır: „Metin bütünlemesinde esas olan nushalar“. Bu cümlede, bir filolog için, iki müphem nokta vardır; evvelâ filolog metni bütünlemek değil, asıl metni bulmak ister; sonra böyle bir işte bilfiil bütün nushalar değil, bir nusha veya bir nusha grubu esas olarak alınır (bk. 12 b) ve başka rivayetler aparatta gösterilir. Fakat burada nâşirin bu sözü „karşılaştırılmış olan nushalar“ mânasına kullanmış olması daha muhtemeldir. Çünkü, eserde, bahis mevzuu usûlün bilindiğine delâlet edecek hiç bir emmare yoktur. Daha sonra nushalar sayılmaktadır. Nâşir bu kısımda 13 nusha zikretmektedir. Bunların toplanması oldukça itina ile yapılmıştır. Fakat A. Erzi'nin mezkûr makalesinde gösterdiği ve burada bulunmayan 9 nushadan 819 tarihli Paris nushasını temin etmek, bu iş için, her hâlde lâzımdı. Zira o nusha nâşirin gösterdiği en eski nushadan (A nushası, istinsahı 847)

daha eskidir ve belki müellifin nushasını bulmakta çok faydeli olacaktır. Daha sonra bu nushaların, oldukça mufassal, tavsifleri gelmektedir. Fakat burada tekrarı o kadar fayda vermeyecek olan eser başları yazıldığı hâlde, nushaların müteakabil münasebetlerine dair, hiç bir şey söylenmemiştir. Nâşir, gâliba, kendi gördüğü İstanbul 'da bulunan nushaları, tarih sırasına göre dizmiştir. Fakat aralarında istinsah tarihi belli olmayan *E*, *B*, ve *C* nushaları konulmuş, yine tarihi belli olmayan *H* nushası en sona bırakılmıştır. Bu hususta bir şey söylenmemiş olduğundan, nushalar sıralanırken, ne gibi bir gâye tâkip edildiğini anlamak mümkün değildir. Nâşir görmediği nushaları da tarih sırasına göre dizmiştir. Bunların neden dolayı asıl tertipten ayrıldığı da anlaşılmamaktadır. Bundan başka bu yazmalardan istifade şekli hakkında vâzih bir fikir verilmemiştir. Yalnız s. 60'ta bu dört nushanın bilvasıta tetkik edildiği söylenmektedir. Eğer biri o nushaları istinsah edip getirmiş ise, meselâ *I* nushasına Konya nushası denilemez, çünkü burada belki Konya nushasında bulunmayan ikinci müstensihin yanlışları vardır.

Bundan sonra yapılması lâzım gelen, nushaların müteakabil kıymetlerinin ve şecerenin tesbiti üzerinde hiç durulmamıştır. Nâşir bunları bir münekkide bırakmış olabilir; fakat bir başkasının bu işi başarabilmesi için, bir şart lâzımdır ki, o da bütün ihtilâfların kaydedilmiş olmasıdır ve bunun bulunmaması nâşir için affedilmez bir kusur addedilmektedir. Fakat bu eserde maalesef, bir kısmı mühim olmak üzere, rivayetlerin çoğu kaydedilmemiştir. Bundan dolayı aparata bakarak, nushalar hakkında hüküm vermek imkânsızdır. Yalnız yeniden mukabele ettiğim *A*, *B*, *C* ve nâşirin sözüne göre, *F* nushasının aynı olan Necib Asum neşrine bakarak, gâyet basit ve muvakkat bir şecere yapmak mümkündür. Bu dört nushada iki mühim hata vardır: 1. *A* ve *Ç*'de استمداد olduğu hâlde, *B*'de hiç bir mâna vermeyen استمداد kelimesi bulunmaktadır (neşirde, başka bir rivayet gösterilmeden, bu şekil kabul olunmuştur); 2. s. 66, beyit 41'de *A* ve *Ç* *sulhidi* (صلحد) kelimesi bulunduğu hâlde, *B* ve *F* nushalarında *mulhid* (ملحد) kelimesi vardır. Binaenaleyh bu dört nushanın şeceresi şekildeki gibi olmalıdır. Tabiidir ki, bu şema, diğer nushalar hakkında elde edilecek doğru bilgilerle, her hâlde değişecektir. Bu vaziyette yapılacak iş, yalnız mânası anlaşılır bir metin tesbit etmektir. Çünkü diğer nushaların vaziyeti anlaşılmadan, ihtimâliyet prensibini tatbik ederek (bk. 8 d 2), asıl esere varmağa çalışmak mânasızdır.

Mukabele ettiğimiz dört nushaya göre, metin ve aparat şöyle olacaktır (her zaman tatbik edilen usûle göre, metinde bulunması icap eden

rivayetler başa alınmıştır. N. S. Banarlı'nın kabul ettiği ve mezkûr dört nusha tarafından teyit edilmeyen rivayetleri *S* işareti ile göstereceğiz. Rakamlar beyit numaralarını gösterir. Söz başlarına numara verilmemiş olduğu için, onlara harflerle işaret edeceğiz. Şunu da kaydedelim ki, Necib Asım neşri 25. beyitten başlamaktadır):

Sahife 63. Aparat:

(a) داستان تواریخ ملوک آل عثمان وغزو ایشان با کفار *A*: تواریخ ملوک آل عثمان وغزو ایشان با کفار *B*: داستان او تواریخ ملوک آل عثمان غزا با کفار *Ç* (1) eyledüm *BÇ*: eyledün *A* | gönlüme *AÇ*: gönlüne *B* (2) vesvese *B*: vesvese ol *AÇ* | ilhâmdur *ABÇ*: ilhâmdur *S* | nedür anun *AB*: anun nedür *Ç* | itmâmdur *ABÇ*: itmâmdır *S* (3) ki *AB*: kim *Ç* (4) lutf *ABÇ*: mihr *S* (5) ideyim *Ç*: diyeyim *B* imdi *A* | şerhini *AÇ*: fazlını *B* (7) ellerin *AÇ*: ellerini *B* | boyamadılar *AÇ*: yumadılar *B* (9-10) *AB*: — *Ç* (10) aydalum *B*: idelüm *A* (*harekelidir*) | şimdi *A*: — *B*.

Bu aparat nâşirinki ile mukayese edilirse, ilk göze çarpan şey nâşirinkinin noksanlığıdır. Dört nusha mukabelesi ile gösterilen ihtilâflar on üç nushada, hiç olmazsa, iki misli olmak lâzım gelirken, daha azdır. Mâlûm olduğu vecihle, nushaların şeceresi yapıldıktan sonra, aile reisleri elimizde olduğu takdirde, o aileden olan diğer nushaları atmak çok tâbiîdir (bk. 8 d 1). Fakat bu şecere tesbit edilmeden, hiç bir rivayêt ihtilâfı atılamaz. Bundan başka yine nâşir aparatında, meselâ „ki anları kelimeleri, vezin icabı kânları okunacaktır“ demektedir. Böyle okunacak yerleri nâşir çok güzel olan şu \smile işaretle göstermektedir ve bunun neye delâlet ettiğini s. 87'de bir notta izah etmiştir. Binaenaleyh bundan sonra tekrar tekrar yine aynı şeyden bahsetmek lüzumsuzdur. Aparatta rivayetlerden gayri olan sözler de lüzumsuz olup, nâşirin bu işin tekniğini kâfi derecede bilmediğini göstermektedir.

Rivayetlerin tetkiki (bunların intihabında haricî bir âmil mevcut olmadığından, sırf mantık kaideleri tatbik edilmiştir):

Neşirde intihap edilmiş olan başlıklarda hangi nushanın esas alındığı pek o kadar belli değildir; bunlar mukabele ettiği nushalardan en çok *B* nushasına yakındır. Malûmdur ki, müellifler ekseriya eserlerine başlıklar koymamaktadırlar. Bunları sonraları müstensihler ilâve ediyorlar. Böyle olmasa da, bu başlıklar ekseriya büyük tahavvüllere düçar olur. Bunun misâli burada da görülmüştür. Diğer başlıklarda daha mühim farklar vardır. Meselâ s. 73'teki başlık şöyledir: در بیان پادشاهی مراد خان ابن اورخان سی *A* پادشاهی مراد بک غازی سی سال بود *B*: پادشاه مراد بک غازی سی سال پادشاه بود *Ç*. Böyle bir hâlde müellifin kaleminden çıkmış şekli kestirmek hemen hemen imkânsızdır. Onun için ekseriya en eski nushanın rivayeti aynen kabul edilir, diğerleri aparatta gösterilir. Ancak çok zarurî

bir hâlde, diğer bir nushaya göre, tashih olunur. Hattâ bazı hâllerde nâşir, mümkün olduğu kadar indî olmamak şartı ile, yeni başlıklar ilâve edebilir (bk.: *Ilâhî-nâme*, mukaddime, s. 14). Burada ise, karşılaştırmağa girmemiş olan Paris'teki nusha bir tarafa bırakılırsa, en eski nusha *A* olduğuna göre, onun başlıkları alınması ihtiyaca kâfi gelirdi.

İkinci beyitteki *ilhâmdur* ve *itmâmdur* kelimelerini, nâşirin okuduğu gibi, okumak mümkün ise de, gördüğüm metinlerde *m* harfleri cezmelî olduğundan, böyle okumak zarurîdir. Dördüncü beyitte *luṭf* kelimesi yerine *mihr* alınmıştır. Hâlbuki birinci şekil *ABC* nushalarında ve nâşirin sözüne göre, *H I* nushalarında bulunmaktadır. Buna nazaran en eski nushalarda *luṭf* vardır. Evvelâ nushalara bakarak, bunu tercih etmek lâzımdı. Bundan başka bu kelime padişahlar için ve *kahr* kelimesine karşı olarak, kullanılmıştır. Hâlbuki *mihr* „muhabbet“ kelimesi böyle bir yerde kullanılmaz. 9. beyitteki *şimdi* kelimesi, *B* nushasında rivayet edilmemiştir. O kelime çıkarsa vezin daha tabîi oluyor. Fakat Ahmedî her zaman zihaf lar yaptığından, burada bir karar verilemiyor. Aynı beyitteki *aydalum* kelimesine gelince, bu kelime *A* nushasında *idelüm* okunacak şekilde harekelenmiştir. Bu okunuş tarzı tercih edilmese de, hiç olmazsa, hâşiyede gösterilmeli idi.

Sahife 64. Bu sahifede rivayet ihtilâfı oldukça azdır ve kaydedilmiştir. Yalnız başlık şöyle olmak lâzımdır استمدار تأخير قصة غازيان *A*: در بیان استمدار تأخير قصة غازياترا *B*. Nâşirin, nusha farkları göstermeden, kabul ettiği استمدار kelimesi arapçada „hazırlama“, türkçede „kabiliyet“ mânasına olup, burada ise, hiç bir mânâ vermemektedir. Onun yerine *A* ve *Ç*'de rivayet edilmiş olan استمدار kelimesini almak lâzımdır. Zâten müellif, gazilerin kıssasını sona bıraktığı için, özür dilemektedir.

Beyit 23'te iki defa *padişah* kelimesi geçmektedir. *A* ve *B* nushalarında bu kelime پادشاه olarak yazılmıştır. Mâlûm olduğu vecihle VIII. (XIV.) asra kadar İran'da bir vokalden sonra bulunan د'ler ذ telâffuz ediliyordu. Böyle kelimeler türkçeye geçince de, bu telâffuz şekli devam etmiştir. Nâşir bir yerde, farsça söz başında bunu ذ olarak yazmıştır (s. 78'de فرستانق). Nâşir, metni müellifin kaleminden çıktığı gibi, tesbit etmek istese idi, her yerde ذ yazması icap ederdi.

Sahife 65 (Necip Asım neşri buradan başlamaktadır). A p a r a t :

(23) Uş has u hâşâk (hâşâki *S*) *BÇS*: Hâr ü has hâşâk *A* | gelür *BÇ*: kalur *A* (a)
 آغاز *AB*: مطلع *Ç* (25) sa'id *ABC*: şehid *F*. (26—31) *ABC*: — *F* (26) Key: + ulu *Ç*
 | gazi olanun *AB*: gazi olan *Ç* gazilerin *S* | haşrı *AB*: haşrda *Ç* (27) dimündür

— *F* | ana *AF*: ki ana *BÇ* | اوزخان *B*: اوزخان *A* که اوزخان *ÇF* (58) yürüyüben *AÇ*: yürüdiben *B* gönderüben *F* (59) oğlan *ABC*: oldı *F*.

Rivayetlerin tetkiki: 52. beyitte *birbidi* yerine *A, B* rivayetlerindeki *virbidi* kelimesi tercih edilmelidir. Nâşir aparatında bünun yalnız *B* 'de rivayet edildiğini yazıyorsa da, *A* nushasında da *virbidi* şeklindedir. Şimdiye kadarki tecrübelerle bakarak, nâşire o kadar itimad edilemediğinden, diğer rivayetler hakkında bir şey söylenemiyor. Yalnız şu kadar var ki, aynı kelime 72. ve 101. beyitlerde de geçmektedir. Buradaki hâşiyelere göre, 72. beyitte *ÇI*, 101. beyitte *HİJ* nushalarında *birbidi* rivayet edilmiştir. Nâşir metne, bu yerlerde *virbidi* şeklini koymuştur. Hâlbuki böyle hâllerde yalnız birini tercih etmek, diğerlerini muttariden hâşiyede göstermek lâzımdır. Bundan başka 52. beytin hâşiyesine göre, yalnız *B* 'de *birbidi*, diğerlerinde *virbidi* bulunmaktadır. Diğer hâşiyelerde ise, bunun *ÇHİ* nushalarında da *birbidi* şeklinde olduğu görülüyor. Aynı müstensihin aynı kelimeyi bir defa söyle, bir defa böyle telâffuz edemeyeceğine göre, bu da nâşirin mukabelesine itimat etmemek için, kendi eli ile verdiği bir delildir. Lûgatçede ise, *birbimek*, kelimesinin „göndermek“ mânasına geldiği kaydediliyor. Nâdir bir kelime ekser müstensihler tarafından kolayca değiştirilebilirse de, bu kelime *AB* gibi, nâşirin gördüğü en eski nushalarda *virbidi* şeklinde rivayet olunmuştur ki, rivayetin eskiliğine bakarak bunu tercih etmek lâzımdır.

53. Beyitteki *İnegöl* kelimesi en eski nushalarda *Aynegöl*, *EyNEGöl* veya *Aynaköl* okunacak şekilde harekelenmiştir. Bu eski telâffuz şeklini muhafaza etmek lâzımdır.

Beyit 56 da *Almadan* kelimesi *ABC* nushalarından *almanın* şeklinde harekelenmiştir. Mâlûm olduğu üzere, Orhun kitâbelerinde ve uygurcada -matın,-madın şeklinde bir gerundium şekli vardı ki, bu bizim -*madan önce*, -*madân evvel* mânasına geliyor. Bugünkü dilimizde kısaltılarak ve ablatif ile karışmış olarak bulunmaktadır (*okumadan yazma* = *okumadan önce yazma* misâlinde olduğu gibi). Bu -*madın* şeklinin -*madan* ile ne zaman kaynaştığı henüz halledilmemiş bir meseledir. Her hâlde yazmalar -*madın* şeklini göstermektedir ki, ona takaddüm etmiş olan müellifin nushasında da böyle olmalıdır. Binaenaleyh neşirde dil tarihi bakımından mühim incelikler de bugünkü mukabilleri ile karıştırılmış bulunmaktadır. Bu da bu neşirden, gramer tarihi bakımından, istifade etmek için, çok ihtiyatlı olmak lüzumunu gösterir.

Bu sahifedeki ikinci başlıkta bulunan *padîşah* kelimesi yanlışdır. Daha evvelde söylendiği gibi, bu kelime evvelâ پادشاه yazılmalı idi. Farsçaya bir az aşına olanlar bilirler ki, böyle başlıklarda پادشاه değil, پادشاهی... şekilleri bulunur. Hakikaten, *A* 'da olduğu gibi, *Ç* nushasında da ظهور بود...

... اورخان پادشاهی شکلindedir. *B* rivayeti burada başkadır. Bu yanlış diğer başlıklarda da vardır: s. 73'teki padişah kelimesi *AÇ* nushalarında پادشاهی شکلindedir; s. 81 ve 84'teki başlıklarda پادشاهی kelimesi varsa da, bunlar da پادشاهی şeklinde olmalıdır.

Anlaşılan nâşir evvelâ *ABC* gibi en eski nushalardan gayrı, binaenaleyh daha yeni, bir nushayı esas almış, başlıkların mâna verip vermediğine bakmadan, onun rivayetini aynen kabul etmiştir. Burada söz başları farsçadır. Eğer nâşir farsça bilmiyorsa, hiç olmazsa mukabeleyi yapıp rivayet ihtilaflarını göstermeli, intihabı başkalarına bırakmalı ve bunu mukaddimedede kaydetmeli idi.

Beyt 57. Kafiye gelen kelime *Orhan* ve اورخان şeklinde yazılmıştır. Nâşir lûgatçesinde *ur* kelimesini „burç, kale“ mânasında olarak gösteriyor ve şahit olarak, bu beyti getiriyor. Şu hâlde nâşir ikinci kelimeyi *urhan* şeklinde okumuştur. Fakat *Orhan* kelimesinin de „kale hanı“ mânasına geldiği düşünülürse, onu da her hâlde *Urhan* okumak lâzımdır veyahut da ikinci kelimeyi *orhan* okumalıdır. Bu hâlde ise bu kelimeler redif olacağından, onlardan evvel bulunan kelimeler kafiye teşkil etmelidir. Hâlbuki onlar *yirin* ile *keramet* olup, kafiye teşkil etmez. Asıl nushalara bakılınca, اورخان yerinde *A*'da که اورخان, *B*'de اورخان olduğu görülür. Bu hâlde *Orhan* ile *han* kafiye teşkil edebilir. Zâten her tarafa ordu sevkedenden ve zamanında gazanın adı akma çevrilmiş olan bir padişaha ehli kerametın kale hanı adını vermesi o kadar mâkul değildir.

Bu beş sahifenin tetkiki göstermektedir ki, bu neşir ilmî usûllere tevfikân yapılmış değildir. Memleketimizde metin tenkidi usûlleri hakkında bir şey yazılmış olmaması, göz önünde iyi nümünelerin bulunmaması sebebi ile bunları mazur görmek lâzımdır. Fakat mukabelenin ciddiyetle ve tam olarak yapılmamış olması, tarihî dile ve onun hususiyetlerine ehemmiyet verilmemesi ve bilhassa rivayetlerin intihabında evvelden vazolunmuş veya metnin tetkikinden meydana çıkmış bir kaideye riayet edilmemiş olması bu neşrin belli başlı kusurlarındandır. Bir filofog için, Necib Asım neşri, bütün kusurlarına rağmen, kabil-i istifadedir. Çünkü onda müstensihin yanlış bir nushadan istinsah etmiş olması ve bizzat yanlışlar yapması mümkündür. Bunlar bir dereceye kadar dil tarihi, zamanın tarihi, diğer menbâlarla karşılaştırma, müstensihin memleketi hakkındaki bâzı mâlûmât v.s. ile tashih olunabilir. Fakat nushaları, bu neşirdeki gibi, birbirine karıştırarak, meydana getirilmiş metinden, dil tarihi ve umumiyetle tarih bakımından istifade için filologlar henüz müsbet bir usûl tesbit edememişlerdir. (bak. P. Collomp, *ayn. esr.*, mukaddime, s. II; ve 105 — 119: *L'hypothèse de la contamination et la critique objective*).